
GRIGORE T. POPA: O gândire despre cunoaștere, moralitate și societate *

Mihai Drăgănescu

Institutul de Inteligență Artificială al
Academiei Române

Dragam@racai.ro; <http://www.racai.ro/~dragam>

Abstract. Grigore T. Popa (1892-1948) elaborated in the years 1940 three papers of great scientific, cultural and philosophical importance examining the biological and social causes of the degradation produced by fascism and communism to the human civilization. In this paper one examines the theoretical considerations of Grigore T. Popa on knowledge, morality and society. It is shown that his thinking was at the highest scientific and humanistic level of those times and many of his concepts and ideas remain valuable today.

În anii 1940, Grigore T. Popa (1892-1948), personalitate remarcabilă a medicinei și biologiei românești, membru al Academiei Române (1936), elaborează o serie de trei lucrări de mare respirație culturală, științifică și filosofică în care examinează cauzele care au dus omul și societatea la degradarea produsă în secolul XX datorită fascismului și comunismului, dar și soluțiile posibile de remediere în viitor.

Aceste lucrări, prezentate prin conferințe în Aula Academiei Române și apoi publicate, cu omisiuni importante, în Memoriile Secției Științifice ale Academiei Române, sunt reunite, în totalitatea lor, într-un volum sub denumirea "Reforma spiritului".

Impresionat de ceea ce se întâmpla în jurul lui, de rinocerizarea oamenilor, în sensul lui Eugen Ionescu, dar fără să menționeze acest termen sau să facă o mențiune expresă la scriitor, de către două tipuri de dictaturi, de faptul că până și în lumea intelectuală românească avea să suporte cenzuri ale ideilor sale și apoi chiar eliminarea sa din Academie, se întreabă, biolog fiind, dacă nu cumva este ceva greșit, defect, în însăși constituția omului, ceva care duce la favorizarea unor astfel de comportamente și tipuri de societăți totalitare.

Grigore Popa are numeroase observații amare asupra stării lumii în care trăia: "omenirea a căzut în primitivism", în "dezastru moral", în "semicivilizație".

Noțiunea sa originală de *semicivilizație* merită toată atenția și ar putea deveni un concept important pentru știința istoriei și pentru sociologie. Pornind de la scoaterea în evidență a două mari părți ale creierului, creierul vechi, impulsiv, emotiv (thalamus-hipotalamus)

* Articolul reprezintă studiul autorului privind lucrarea prof. Grigore T. Popa, *Reforma spiritului*, volum în curs de editare sub îngrijirea lui N. Popescu-Gogan.

și creierul cortical (scoarța cerebrală), mai nou în evoluția biologică, constată cum primitivismul uman și social este generat de creierul primitiv, iar civilizația este creată de creierul gânditor și rațional. Într-o civilizație impulsurile primitive se domolesc prin cultură, afirmă Gr. Popa, dar și într-o civilizație pot să reapară înotoaceri la 'primitivitatea nervoasă', care readuce atingeri cu barbaria, în care caz se produce starea de semicivilizație.

Omenirea anilor fascismului și comunismului se găsea în semicivilizație, stare generatoare de spirit războinic și războaie. Într-adevăr, stările de semicivilizație folosesc marile cuceriri ale civilizației tehnice în scopuri cu totul străine adevăratei civilizații. Avertismentul lui Grigore Popa pentru civilizații este evident. Asupra lor planează pericolul de a cădea în semicivilizație, antrenând după aceea propria lor distrugere, după ce au distrus și alte comunități umane. Și știm foarte bine că așa s-au petrecut lucrurile în secolul XX. Avertismentul său rămâne valabil în continuare. Realitatea istorică arată omenirea a fi fost mai curând o semicivilizație. Unul dintre principalele mesaje ale autorului acestui volum este acela al deschiderii unui capitol nou al istoriei omenirii care să asigure trecerea de la semicivilizație la civilizație.

Concepția sa filosofică este influențată de teoria biologică a evoluției pe care o extinde la evoluția generală, considerând că tot ceea ce există evoluează. Această afirmație este pentru el o lege fundamentală. De aici ajunge la principiul și mai abstract al devenirii ca axiomă ontologică: "Devenirea este esența a tot ce ființează, deci și a spiritului". Aplică acest principiu și minții, omul (și profesorul, și elevul) trebuind să-și mențină mintea pe o linie ascendentă în devenire: "Nici o oprire, nici o fixare definitivă nu poate menține viața inte-lectului. Numai continua lui transformare îl întreține și tot ce poate face educatorul mai bun este să îndrepte transformarea spre îmbogățirea de idei și spre complicare armonică a minții". Prin complicare, Grigore Popa înțelege de fapt complexitatea, evoluția biologică producând creșterea complicării (complexității). Evoluția minții ascultă și ea de creșterea complexității, fiind într-un fel o continuare a creșterii complexității biologice.

În viziunea sa evoluționistă, pornind de la ideea că evoluția este sădită în structura cosmosului, constată o tenacitate evolutivă în întreaga realitate. Găsește idei evoluționiste, evident, atât la Darwin, cât și la Lamarck, dar nu le opune, ele nu se exclud în mod absolut în lumina legității generale evoluționiste, tendențiale aș afirma, pe care o avansează. Este un punct de vedere care arată cuprinderea deosebită a viziunii sale despre lume, mecanismele evoluției putând fi multiple și complementare. Pentru Gr. Popa evoluția primează asupra revoluției. Desigur se simte aici influența revoluțiilor sociale nefericite din secolul XX asupra sa și care au adus într-adevăr mari necazuri omenirii. Recomandă pentru rezolvarea problemelor omenirii, metodele evolutive, revoluțiile fiind periculos de simplificatoare: "Încumetarea omului ieșită din ignoranța realităților și din victoriile sale tehnice îl fac să-și ia cu ușurință sarcina de a transforma din temelii societatea, fără să-și dea seama că acea transformare trebuie să se facă evolutiv, dacă e să se facă bine. Spiritul postbelic este antie-volutiv, el se vrea revoluționar și îl atrage mai întâi distrugerea; fără a calcula consecințele actuale el speculează posibilitățile viitoare, vagi, neprevizibile și întotdeauna altfel decât au fost plănuite. Sub o tensiune cerebrală

sporită, belșugul de concepții este întotdeauna mare, gândirea teoretică este agitată și fiind totodată lipsită de frâna spiritului critic, ea crede că poate și este îndreptățită să pună în practică orice fantezie, cu naturalețea cu care întinzi mâna ca să prinzi un obiect.[...] Revoluționarii sunt întotdeauna simpliști și ei totdeauna deformează și excită, eliminând pe cât mai mult rațiunea. Vremea noastră a fost bântuită și încă mai este, de două simplificări periculoase. Una este rasismul [...] A doua este marxismul".

Într-adevăr, nu cumva simplificăm prea mult? După încetarea din viață a lui Grigore Popa, în anul 1948, am asistat la simplificări în gândirea celor care au condus țara în numele unui socialism științific închistat, incapabil să se adapteze la schimbările aduse de noile tehnologii. De fapt, închistarea și simplificarea aparține, după cum a remarcat Grigore Popa, creierelor unor conducători care au reușit să niveleze și creierelor celor mai mulți cetățeni prin blocarea gândirii lor raționale. Intelectul multor oameni a fost pus în slujba acestor simplificări, deși mulți oameni și intelectuali raționali își dădeau seama de eroare, iar unii au încercat chiar să aducă idei noi în speranța că s-ar putea corecta traiectoria societății socialiste. În zadar.

Până și societatea a fost conceptual simplificată, ea trebuind să urmeze linia prescrisă de o gândire desprinsă de realitatea evoluției elementelor științifice, tehnologice, economice și spirituale care determină, în mod complex, evoluția societății.

Concepția evoluționistă a lui Grigore Popa scoate în evidență creșterea complexității, punct de vedere foarte actual astăzi. Gândirea sa evoluționistă a influențat și modul în care a conceput morala. Nu crede în ineitatea simțului moral al omului cum a susținut Kant, fiind de partea lui Spencer pentru care simțul moral este un rezultat al evoluției. În filosofie, știință și psihologie, raportul dintre înnăscut (care poate fi supus devenirii și, în consecință, evoluției biologice) și cultural (o consecință a devenirii sau evoluției sociale) este astăzi mult mai nuanțat. Se știe că mult timp s-a considerat limbajul natural ca un produs strict social, dar în ultimele decenii se recunoaște existența unui nucleu preexistent, înnăscut, al limbajului natural care se dezvoltă și capătă forma finală sub acțiunea mediului social. Probabil că și în cazul simțului moral lucrurile stau la fel. Important însă la Grigore Popa este accentul pe care îl pune pe educația morală, cu alte cuvinte pe rolul școlii și al mediului social asupra comportamentului moral. În fața stării morale a lumii în care trăia era greu de crezut într-o ineitate a simțului moral. Problema se pune la fel și astăzi în fața fenomenelor de imoralitate și corupție cu care ne confruntăm. De fapt, la noi, se încearcă combaterea corupției, în loc de a combate mai întâi rădăcina corupției care este imoralitatea. Se poate spune că omul este de la natură imoral și numai societatea ar putea să-l facă moral? Cum să faci un om moral, dacă nu există un punct de sprijin natural în mintea sa, care să fie scos în evidență și amplificat prin mediul social? Problema pusă de Grigore Popa este foarte actuală și astăzi. El afirmă chiar că știința poate alimenta toate necesitățile formative ale unui om moral. Este un punct de vedere interesant, iarăși de actualitate, în lumina conceptului actual de Societate a cunoașterii. Va trebui să dăm un răspuns dacă o cunoaștere avansată, pentru toți oamenii, cum se presupune pentru această nouă etapă a Erei informației, poate asigura o bază pentru o moralitate superioară. Grigore Popa recomandă cu convingere o educație

bazată pe cunoaștere pentru a crește puterea de dominare a scoarței cerebrale. El este convins că în acest mod se va dezvolta și moralitatea omului.

Astăzi se presupune că Societatea cunoașterii va fi urmată de o societate a conștiinței, care va fi în esență o societate morală. Grigore Popa se gândea, încă din anii 1940, la o unificare a țărilor morale ale întregii omeniri și la o conștiință a întregii omeniri. Este aproape o prefigurare a societății conștiinței, pe care astăzi o înțelegem ca o a treia etapă a Erei informației. Societatea conștiinței ar putea scoate omenirea din starea de semicivilizație pentru a o trece în aceea cu adevărat a civilizației.

În anii 1940 nu era cunoscută structura genetică a organismelor vii, codul genetic purtat de moleculele de ADN fiind descoperit în 1953 de către Watson și Crick. Totuși, Grigore Popa a intuit corect rădăcinile biologice ale comportamentului omului bazându-se pe cunoștințele și experiența sa de profesor de anatomie, de medic și biolog, la care se adaugă o reflecție intelectuală de excepție.

În ultimă instanță, pentru Grigore Popa, *creierul este de vină pentru ceea ce se întâmplă oamenilor și societății*. El declară cu convingere că acest organ esențial al omului este un instrument atât al răului, cât și al binelui. O serie de biologi și chiar neurobiologi de valoare consideră astăzi că în ultimă instanță genele sunt de vină. Pentru aceștia, creierul nu este decât o consecință a genomului biologic, ceea ce este în aceeași măsură de adevărat ca și pentru restul corpului omului. Anumite dezordini ale creierului sunt determinate de modul în care se exprimă genele, prin exprimare înțelegând felul în care ele interacționează pentru a produce efecte somatice sau funcționale.

Cercetările din ultimii ani au arătat că nu sunt mari diferențe între genomul cimpanzeului și al omului. Comparând 3 milioane de litere de ADN din genomurile respective, numai 1,3 % din litere sunt diferite. Diferența creierelor este dată de modul în care se face uz de gene de către genomul cimpanzeului și al omului, de modul în care genele interacționează între ele și probabil cu diverse proteine.

Ideile lui Grigore Popa din anii 1940 conțin de fapt elemente de bază a ceea ce mai târziu s-a numit socio-biologie, deși gândirea lui nu s-a rezumat numai la atât. Într-o lucrare contemporană de socio-biologie (Howard K. Bloom, *The Lucifer Principle : A Scientific Expedition into the Forces of History*, 1997), se ia în considerație influența genelor și a structurilor creierului asupra naturii răului, cu exemplificări din istoria omenirii. Cartea este considerată de mulți ca una dintre cele mai influente cărți din ultimii ani, iar dacă un asemenea mod de gândire reflectă o parte din realitatea omului și societății, atunci nu se poate să nu recunoaștem și rolul lui Grigore Popa care a sesizat asemenea aspecte cu 50 de ani mai înainte. Dar Gr. Popa a văzut și binele și modul în care acesta ar putea să predomine. Nu știm încă ce va aduce viitorul, dacă nu vom fi nevoiți să umblăm la natura biologică a omului, dacă nu va trebui să ne asociem conștiințe artificiale a căror apariție tehnologică se conturează în secolul XXI, dar lecția lui Grigore Popa este și va rămâne semnificativă.

Mergând pe urmele lui Comenius, Kant, Rousseau și Pestalozzi, pentru Grigore Popa există și o parte bună a naturii omului care explică tendința sa de căutare a adevărului și dezvoltare a științei, pentru virtute, precum și pentru sentimentul religios. Totuși, înclină oarecum mai mult spre linia de gândire determinată de Bacon, John Locke și Spencer care neagă calități înnăscute ale intelectului și spiritului. Grigore Popa este mult mai aproape de concepțiile anilor noștri atunci când studiază modul în care creierul este determinat în comportamentul său de constituția sa biologică rezultată prin evoluție, așa cum a avut ea loc și mai ales constată marea disponibilitatea informațională a creierului (cum am spune astăzi, partea necablă a creierului) pentru constituirea sa intelectuală, morală și spirituală. Despre raportul dintre înnăscut și disponibil, în sensul de mai înainte, Gr. Popa ia o atitudine nuanțată: "Fără a nega posibilitatea de a se moșteni unele calități spirituale, este de admis părerea care susține că în om se găsesc sădite toate aptitudinile sub formă de rudiment, și că școala poate construi din ele, prin utilizarea experienței, o minte bogată, are toate șansele să fie mai aproape de adevăr".

De aici rezultă convingerea sa pentru imperativul libertății spiritului: "Spiritul trebuie să se miște liber în tot ce este investigație și în tot ce este combinație de idei".

Ca un intelectual atent la fenomenele sociale, analizează din punct de vedere științific comportamentul oamenilor în masă. Cu termenii săi, o stare gravă de pseudocultură, destul de generalizată în timpul său, în masă, readuce domnia primitivă a reacțiilor impulsive, care sunt normale pentru speciile animale. Procesul este favorizat de tehnologie, deoarece ușurința de comunicare pe care aceasta a adus-o produce fenomene de masă pe temeiul unor caracteristici biologice fundamentale: în primul rând frica, căreia îi acordă un mare rol în comportamentul determinat biologic, ura, simpatia, agresivitatea toate acestea având la bază modul de funcționare al părții impulsive, inferioare, a creierului. În masă, adesea omul se decerebralizează și se depersonalizează scrie Gr. Popa.

Acestei atitudini în masă i se poate opune o alta, tot de masă, de fapt din social, deoarece Gr. Popa arată că omul trebuie educat de societate, pentru societate și în societate. Oamenii trebuie să fie pregătiți pentru viața socială, sociabilitatea fiind trăsătura esențială pentru om și societate, pentru ca fiecare să cunoască limitele acțiunii individuale, ale libertății sale precum și constrângerile pe care trebuie să le asume. Problema binelui în societate o discută în acest context, ajungând aproape să formuleze conceptul de bine corelat al oamenilor, care este probabil unul din conceptele de bază ale civilizației.

În lucrarea sa Gr. Popa demontează orice încercare de justificare a rasismului din punct de vedere biologic și cultural, fapt care pare astăzi firesc, dar în anii 1940 o asemenea poziție deranja mult, până la a pune în pericol viața celui care profesa asemenea teorii contravenind ideologiei dominante a acelor vremuri. De altfel, într-o serie de lucrări din anii 1937-1940, anterioare celor din acest volum, publicate în revista *Însemnări ieșene*, pe care el a înființat-o, a tratat problema raselor în lumina concepțiilor sale științifice, fiind una din cele mai importante voci științifice și culturale din România care s-a ridicat împotriva rasismului.

Aminteam mai înainte de Societatea cunoașterii care se dezvoltă în Secolul XXI. Înainte de jumătatea secolului XX, Grigore Popa afirmă imperativul ca societatea să se bazeze pe știință. Pentru el structura societății și funcționarea ei se bazează pe știință. Pornind de la relația dintre om și societate, de la ideea că societatea perfecționează omul și omul perfecționează societatea, Gr. Popa considera știința ca bază de primenire a omului, partea a doua a acestui volum având exact acest titlu. Chiar transformarea omului va avea la bază știința afirmă Gr. Popa. Iar aceasta se va face printr-o reorganizare a creierului: "Reorganizarea creierului cuprinde în sine tot mecanismul progresului. La această idee m-am asociat și eu [...] arătând cum decurg relele societății moderne din discordanțele al căror substrat se află în sistemul nervos central. Aici trebuiesc îndreptate toate puterile noastre de cercetare și examinare științifică a resorturilor psihice ale omului și poate că va arăta calea unei adânci refaceri spirituale".

Câteva considerații redade mai jos justifică necesitatea ca știința să fie o preocupare fundamentală pentru orice societate: "Acest proces de insensibilizare față de natura științei este mai ales pronunțat în țările care primesc prin adopție, și nu prin creație, toate binefacerile ei. Insensibilizarea științifică este însă primejdioasă pentru societatea în care se stabilește, pentru că prin ea se face o falsă apreciere - care poate fi uneori simplă desconsiderație exagerată a rezultatelor științei; de aici iese o comportare ușuratică. Prin primire de-a gata a binefacerilor științei, nu se face o serioasă participare la creație și invenție (și acestea sunt stimulurile principale ale progresului uman). Societatea care se află într-o astfel de situație cade în dependența altor societăți și viitorul ei se întunecă". Este adevărat, recunoște statelor industrializate faptul de a fi dezvoltat știința, dar constată că viața tuturor societăților se va baza tot mai mult pe știință. De aceea consideră că și pentru societatea românească, pentru ființa noastră ca stat și popor, să dezvoltăm nu numai o știință școlară ci și o știință prin investigație, nu numai o știință doctorală de catedră. Lipsa atenției acordate științei la noi în prima jumătate a secolului XX o caracterizează astfel: "În atenția publicului nostru stă pe primul plan literatura ușoară și istoria. Noi încă mai suntem convinși că trebuie să valorificăm drepturile pe baza demonstrației istorice și continuăm să scuzăm înapoierea noastră prin circumstanțele defavorabile ale trecutului, circumstanțe în care s-a găsit poporul românesc. De aceea științei i se păstrează o situație inferioară, putând fi neglijată adesea până la periclitarea intereselor naționale".

Cât de actuale sunt aceste considerații! Academia Română, care în secolul XXI ar trebui să fie în primul rând o Academie de științe, păstrând și caracterul ei tradițional de Academie de limbă și litere, de istorie și unitate națională, dar în primul rând o academie de științe, teoretizează astăzi prin anumiți exponenți rolul culturii, înțelegând prin aceasta mai mult literatura și arta, ca singurele care pot salva ființa națională. Iarși simplificare, produsă din porniri subiective și impulsive. Interesele naționale cer, cum a spus Gr. Popa, complexitate și echilibru de factori.

Este interesantă și viziunea lui Grigore Popa despre tensiunea internă a corpurilor vii, o tensiune biologică constituțională cum o numește el, datorită suprafețelor de separare între ceea ce este viu și neviu, respectiv datorită membranelor acestora și proprietăților selective de transport. Tensiunea de membrană la celule, tensiunea arterială și alte forme

de tensiune internă ale organismului și părților lui sunt puse în evidență până la tensiunea cerebrală : "creierul pulsează și aceasta se poate vedea cu ochii liberi". Influxul nervos este examinat în lumina datelor cunoscute în acei ani, fiind considerat în mod corect un fenomen biochimic-electric, acționat de tensiuni care orientează mersul său.

Dar viața nu se reduce numai la atât: " Problema tensiunilor universal prezente în corpurile vii pune o problemă de un nivel mai înalt, la care nu se poate pune numai prin rezultatele constatabile experimental, ci trebuie să facem un salt spre domeniul ipotezelor metafizice, pentru a făuri un cadru larg înțelegerii noastre. Această problemă este: *viața privită în esența ei*. Lămurirea vieții în originea și în esențialitatea sa este o problemă de același rang cu problema divinității, cu aceea a noțiunilor de spațiu și timp absolut, a cosmosului și neantului etc. Aceste probleme cardinale nu se pot rezolva pe cale experimentală așa cum obișnuim să rezolvăm problemele științifice, fiindcă acestea din urmă ținesc la adevărul parțial (căutat cu mijloace limitate), pe când celelalte sunt probleme de infinit, pentru care nu avem instrumente de măsurătoare ...".

De infinit te poți apropia, spune Gr. Popa, cu spiritul gânditor, deoarece acesta nu are întindere, nu poate fi măsurat și totuși măsoară. Spiritul operează cu idei și intuiție, datele experimentale servind ca suport pentru deducții transexperimentale. Pentru el spiritul este mai presus de materie.

Orientarea sa, în fața concepțiilor exclusiviste, vechi, simplificatoare a fost considerată idealistă. Gândirea sa a fost însă mult mai complexă, mai nuanțată, pornind de la realitățile biologice materiale, de la evoluție, de la structura, cât putea de detaliată, a sistemului nervos, constatând necesitatea unor căutări noi dincolo de acestea. Nu folosește conceptul de informație pe care biologia l-a asimilat și folosit mai târziu. Concepția sa asupra realității, o declară deschis, se bazează pe modul său de a înțelege viața. Acordă însă spiritului rolul de realitate a realităților. Omul este un spirit care poate cunoaște, iar spiritul unui om "are aceeași tendință de vibrație comună cu alte spirite, așa cum pulsează împreună neuronii pentru a da undele cerebrale". În acest mod societatea își constituie un spirit comun "format din numeroase unde sociale, între care trăim și care condiționează înapoi spiritul însuși".

Grigore Popa crede într-o reformă a spiritului numai prin formarea de gânditori care pot contribui la ferirea omenirii de simplism și primitivism. Pentru aceasta este nevoie și de un învățământ care să nu fie pur tehnic, afirmă Gr. Popa, deoarece educația trebuie să cultive și puterile spiritului. Iar știința, cunoașterea reprezintă o cale esențială pentru aceasta. Reforma spiritului în concepția sa este chemată să conducă la un nou umanism, care să rezulte din legătura conștientă dintre creier și cosmos.

Însă nimic nu se va putea face fără o cunoaștere profundă a creierului: **"Dar fără o cunoaștere adâncă a creierului, nimeni nu ar trebui să se încumete a diriguia societatea; sau altfel spus: nimeni dintre cei care au un rol de conducere, în orice ramură socială sau politică, nu ar trebui să rămână lipsiți de această cunoștință.** Într-o vreme, la Atena sau Roma, conducătorii trebuiau să cunoască bine poezia și

atletismul. În timpul Renașterii ei trebuiau să cunoască tot așa de bine logica, gramatica și filosofia. În timpul nostru ar fi indispensabil ca ei să cunoască 'creierul' ".

În ultimul deceniu al secolului XX s-a declanșat o adevărată campanie pentru cunoașterea conștiinței, pentru știința conștiinței. Problema creierului, minții și conștiinței a devenit una din marile probleme fundamentale ale științei și se fac eforturi mari pentru a se progresa în această direcție. Fără această cunoaștere, exact cum cerea Gr. Popa, va fi într-adevăr foarte greu să facem societatea să se echilibreze și să progreseze.

Creierul și construcția psihică a omului sunt de vină pentru relele lumii și absurditățile mondiale care apar mereu. Toate celelalte motive, economice, de putere ș.a. sunt secundare după Gr. Popa: "În creierul lui Mussolini și al lui Hitler sta ascunsă catastrofa celui de-al doilea război mondial, încă din 1925 (și poate mai de mult), așa cum în creierul lui Faraday s-au născut binefacerile electrotehnicii".

Pe de altă parte degradarea creierului se produce și datorită societății, constată Gr. Popa. Societățile totalitare degradează creierul, mintea și spiritul oamenilor. El este convins că ura și violența pot înceta dacă este pus la lucru creierul reflexiv, gânditor. Acesta va recomanda și va practica toleranța, dar creierul rațional nu poate funcționa normal decât în libertate, ceea ce impune ca în societate opoziția să nu fie distrusă, ci căutată.

Iar dacă vremurile sunt potrivnice, omul se poate retrage în mintea sa. Acolo, omul poate rămâne încă liber, acolo el poate plănui viitorul și năzui spre libertate. Acesta este sfatul trist dar eroic al celui care nu a cedat în fața celor care dominau societatea și a celor care s-au supus dominării.